

## „ЛЕСТВИЦАТА“ НА ЙОАН ЛЕСТВИЧНИК И ТИПОЛОГИЯТА НА ЖИТИЙНИЯ ТЕКСТ

Венета ЯНКОВА, Нели ВАСИЛЕВА (Шумен)

Интересът към аскетическите съчинения в старобългарската книжна дата от най-ранните ѝ години. Едно от възможните тълкувания на израза *отъческѣ книги*, отнасящ се до преводаческата дейност на Методий, е като „произведения на Св. Отци на църквата, аскетически произведения“. Още през X век старобългарският читател е запознат с аскетичния идеал чрез предписанията на „Паренесис“ на Ефрем Сирин, „Пандекти“ на Антиох, на многобройни патерични разкази. Век по-късно, в следсимеоновата епоха се извършва систематизация на монашеския нравствен кодекс<sup>1</sup>. Търсенията на исихазма през XIV век поставят на друга идейна основа въпросите на боготърсачеството и човешката способност за богопознание. Следователно, сред неотменимите характеристики на българското Средновековие трябва да се подчертае нравствената доминанта на аскетичния идеал. Сред многожанровата природа на аскетичната литература (поучения, патерични разкази, типичи /устави/, завети на създатели на манастири и др.) трябва да се отдаде дължимото на аскетичната агиография като широко разпространено и достъпно четиво.

За първо аскетично житие в науката се приема „Житие на св. Антоний Велики“, написано през IV век от св. Атанасий Александрийски. Известни са два старобългарски превода на житието: от X век, дело на превзвигтер Йоан, книжовник от Симеоновия кръг; вторият превод е от XIV век, възникнал във връзка със засиления интерес на исихастите към аскетичната проблематика<sup>2</sup>. Като техни представители в хода на изследването са привлечени: препис на „Житие на св. Антоний Велики“ (по-нататък ЖА) в Сборник от библиотеката на А. И. Хлудов, № 195, от XIV век (по-нататък — X195), отвеждащ към най-ранния старобългарски превод от X век<sup>3</sup> и препис в Сборник с житията на св. Антоний, св. Теодор и св. Паисий Пустинник от XIV век, писан в манастира в Крушедол, засвидетелстващ втория превод от XIV век, Крушедол, hV14 (по-нататък — К). В процеса на работата са използвани и всички запазени в Руската държавна

5. Търновска книжовна школа. Т. 6.

библиотека в Москва преписи на „Житие на св. Антоний Велики“ от XVI в., отразяващи преводите на текста от X и от XIV век: ф.173, рс. №91, лл. 385—437; ф. 310, рс. №231, лл. 236—289; ф. 310, рс. №1173, лл. 195—246; ф. 113, рс. № 630, лл.89—143; ф.178, рс. №3171, лл. 120—144.

„Лествицата“ на Йоан Лествичник, създадена във Византия през VII в. и преведена на старобългарски език през X в., е едно от най-значимите произведения на аскетичната литература във византийско-славянския православен свят. Тя се състои от 30 слова (степени), подредени във възходяща градация и посочващи пътя към нравствено съвършенство (числото 30 символизира годините на „скрития“ живот на Исус Христос). Особена популярност тя придобива през XIV в. във връзка с разпространението на исихазма. По своето съдържание „Лествицата“ представлява своето рода предписание за духовно извисяване на православния християнин. Може да се предположи, че с това тя се явява своеобразен модел (образец) при изграждането на агиографския текст.

Сравнително до неотдавна в изследователската практика беше прието, че съществуват два славянски превода на текста: стар (най-ранният препис на този превод е източнославянски от XII век, пази се в Руската държавна библиотека, Рум. 198; най-ранният български ръкопис, съдържащ този превод е от XIII век, пази се в Москва, ГИМ, Щук. 921) и нов, осъществен през XIV век и представен в български ръкопис от XIV в., който се пази в Рилския манастир — №3/10 /72)<sup>4</sup>, в така наречената Киприанова Лествица от 1387 г., РГБ, МДА, фонд. № 152, а също и в повечето запазени преписи от XV—XVI вв. (предимно руски). Всъщност, работата с преписите показва, че съществува и трети превод (редакция) на текста, осъществен, вероятно, също през XIV век и представен в сръбски ръкопис от 1360—1370-те гг., РГБ, ф. 113, № 463 и в търновски препис от 1364 г. (пази се в библиотеката на Рилския манастир под №3 (11)(44)<sup>5</sup>. В края на ръкописа има приписка, от която става ясно, че е преписан от монаха Теодосий през 1364 г. в Търновград при цар Йоан Александър.

Преводът от XIV век (по ръкопис 3/10/72 и Киприановата Лествица) започва с посланието ѿца Іуанна игъмена раидоу, къ іуаннѣ достоиночїнолу игъмени горы сїнаискыж ..., в което Йоан Раитски моли Йоан Синайски (Лествичник), прочут със своите добродетели и богообразен живот да напише книга (предписание) за нравствено усъвършенстване на монасите. Следва отговорът на Йоан Синайски іуаннѣ іуаннови радоватисѧ, след него е поместено житието на Йоан Лествичник, написано от Даниил, монах в Раитския манастир и, възможно, съвременник на Йоан Синайски. Следва текстът на самата Лествица, който завършва със специално послание къ пасторѣхѣ, сирѣчь къ игъменѣ.

В стария превод липсва текстът на първото послание. Ръкописът (Рум. 198) започва със житието на Йоан Лествичник, след него е поместен отго-

ворът на Йоан Лествичник до Йоан Раитски (иоанъ къ ꙗwannю радокатиса), след което се излага текстът на Лествицата.

Неотменна част от ръкописите, съдържащи Лествицата, е житието на Йоан Лествичник (ЖИЛ). То е създадено вероятно още през VII век, непосредствено след смъртта на автора на Лествицата и е преведено на старобългарски език през X век заедно с първия превод на неговото най-популярно съчинение.

И така, несъмнено е водещото място на „Лествицата“ и на „Житие на св. Антоний Велики“ при оформянето на жанровия тип на аскетичното житие, получил широко разпространение в книжнината на Slavia Orthodoxa и популяризиращ нравствения идеал на Средновековието. Във връзка с това е необходимо да се потърсят взаимоотношенията и посоките на взаимодействие между Лествицата като текст-парадигма (текст-образец) и някои аскетични жития, които, преведени още в X век, твърде рано стават достояние на старобългарския книжовник. По-нататък се привеждат конкретни текстови успоредици между Житие на св. Антоний Велики (ЖА), Житие на св. Йоан Лествичник (ЖИЛ) и Лествицата (Л), като за улеснение при наблюденията е следвано движението на житийната фабула. При това се цели да бъде очертан процесът на изграждане („кристализиране“) на жанровия тип АСКЕТИЧНО ЖИТИЕ:

Посвещаването в служба на Бога става още в младежка възраст. След смъртта на родителите си Антоний чува в църквата апостолския призив да остави всичкото си имущество, да го раздаде на бедните (оукогыниѣ) и да последва Христос. Тогава той е на 18 години — и вѣкаше влизъ ꙗꙗ (ЖА — X 195, л. 212). Житиеписецът на св. Йоан Лествичник вижда в своя герой древния идеал за детето (младежа) — мъдрец: шестинадесѣте сын ꙗꙗ вѣникъ... тысящи же лѣты разоуѣнныи оустроѣении. принесе самъ сѧ къ великоуѣноу чистителю жьртвоу (ЖИЛ, Рум. 198, л. 16).

Светителският подвиг на аскетите се свързва с живота им в уединено място в планината (въ поустыни; ѳрѣѣа — „пустиня“)

— оустрыни се въ гороу и поустожилице (X 195, л. 2126 — ЖА)

— оустрыни сѧ въ горѣ и вѣшедъ въ поустына (ЖА — К, л. 76)

— въ пустыни ꙗꙗкои. и къ подъгории соуци пещера хоуда (ЖИЛ, Рум. 198, л. 3).

Белег за стремежа им да отхвърлят всичко земно и тленно е оскъдната храна, която те употребяват. Срв.:

— ѧдѣкаше во единою днѣмъ, по заходѣ слнчныиѣ, вѣкаше егда ѧдѣше и по двою дню. многоаци иже и по четырохъ днѣхъ вѣкоушааше. и вѣкаше емоу кръмѣ хлѣбъ и соль: и пиаше вода шмесѣхъ во и ѡ винѣ ли то ꙗꙗ глѣти... (ЖА — X 195, л. 2146).

— ѧдѣкаше оубо все еже непорочнѣ желаетьсѧ за поданию мало же зѣло (ЖИЛ — Рум. 198, л. 26)

Оскъден е и сънят на отшелника. Срв.:

— всю нощь прѣкиваше без сна (ЖА, — X 195, л. 214 б)

— съноуко полуучаше толико. елико же оулинаго соуцил. тѣчию въдѣниелъ не погоубѣти (ЖИЛ — Рум. 198, л. 3)

Важен аспект на аскезата (грц. ἄσκησις — „упражнение, тренинг“) е денонощната непрестанна молитва на отшелника към Бога. Срв.:

— мѣаше же се често... молити се боу беспрѣстани (ЖА — X 195, л. 212б)

— молѣше же са и часто...молити са непрѣстанны (ЖА — К, л. 36).

— мѣтва непрестаюица и къ боу желание непоубѣдно... сего во нощию же и вса дни (ЖИЛ — Рум. 198, л. 3б)

Освен с молитва, отшелниците изпълват безсънните си нощи и с книжовен труд. Срв.:

— молити се боу беспрѣстани. нь вънемаше чтению тако же ничесомоу же, ѿ писани падати ѿ него на земли. все же смдръжаваше да въ памяти кни оубо. въ книгу икъето. оумъ дръжати (ЖА — X 195, л. 212б).

— икъного же предъ съниелъ и молѣшеса и кънигы съставлѣаше (ЖИЛ — Рум. 198, л. 3).

Заради своя богоугоден живот отшелниците стават всеобща любимци и привличат множество последователи, които се стремят към тях с желанието да им подражават. Срв.:

— любѣи кѣваше ѿ всѣхъ сѣбе сѣкнижнѣше хожѣне къ нимъ (ЖА — X 195, л. 212б)

— любимъ кѣше въскми антѣонне. тѣ же къ подвижникомъ къ нимъ же прихождѣаше... (ЖА — К, л. 3б).

— ноужето на старѣшишнѣтко кратни възведоша. на началное сѣкѣтило. сѣкѣти докрии искоуеници въстѣавикъше. и не сълъгаша... (ЖИЛ — Рум. 198, л. 46/5/).

Изложеният материал предполага ползуването на определен образец, чиито контури могат да се открият в текста на Лествицата. Така например, специалното слово „О сребролюбии“ (слово 16) заклеявя сребролюбците и стремежа към обогатяване: златолюбие есть коумирское поклонение. некрѣкству дѣци... златолюбѣць есть юдангаскыи роугатель. самохотныи престоупникъ — Рум. 198, л.110/110б. Същата идея доразвив следващото 17 слово — о нескѣтжанни — не керни икъниина мужъ въ мѣтѣ чистъ — л.111. В осемнадесето слово — о нечѣтти. рекше оумѣривеннѣ дѣна — се говори за непрестанна мѣтѣ — л. 114, а в деветнадесето слово о сѣкѣтѣ ѿ мѣ — многосѣнието е порок, с който трябва да се борим — мѣтѣгосѣнието омычан великъ. икъкѣти сѣмѣтриагъ — л. 115; въдрѣ око инокоу очистѣуагъ икъножѣство же сѣна окамени дшѣу — л. 116 б (слово 20 — о въдѣкѣни тѣлеснѣкъ). За любовта към духовния пастир като знак за стойността смисъла на неговия труд се говори в приложеното към Лествицата слово къ пастѣухѣу — пастѣуха истинна покажетъ любви. любѣе во ради пастѣухъ распѣла са — л. 205.

Към подобен извод насочва и „Житие на св. Йоан Лествичник“, където четем: приемлетъ разумныи възведио степены законное оуставленіе.

видение (Рум. 198, л.5). Този израз отвежда към съдържанието на Лествицата, която представя степените на аскетическо съвършенство. А в поучението на св. Антоний Велики към монасите, предписващо някои нравствени добродетели, се откриват преки съотнасяния с текста на Лествицата:

Жа — X 195 (XIV в.)	ЖИ — К (XIV в.)	Лествица (Рум. 198) I
<p>Еже възвѣмъ съ собою также боу смыслы правда и цѣлоуоудрѣе, разоумъ, любки, нищелюбие, сѣи пришеврѣтающе тамо ѿрѣнали — л. 218</p>	<p>таже ни възвѣати съ собою възможенъ ѣ мѣдрѣ и правда, цѣлоумдрѣе крѣпостъ, разоумъ, любокъ, нищелюбие, вѣра еже къ хѣу, безгнѣвие, страннолюбие... — л. 106</p>	<p>Добра трѣкъветнаа и трѣстакинаа основа кезлобие алычка цѣлоуоудрѣе — л. 10</p>
<p>коють ко се инокухъ оуставъ, дѣланиа мѣти, кротости малчаниа, цѣлоуидѣниа златнаа, и трѣиславниа, сѣкреномыслиа, нищелюкиа, мѣтины безгнѣвниа и цѣрѣе всего доврѣстниа — л. 222б.</p>	<p>постникъ... въздрѣжанѣа ради. и вѣдѣнѣа и молитва. кротости, тихости, нетрѣиславѣа и сѣкренолюбиа.</p>	<p>велице мѣкрѣнъ... цѣлоуоудрѣнъ... свѣтъльк — л. 213</p> <p>борѣни съ свѣрѣтающими странами огнѣльк во гнѣльк — л. 216б.</p>
<p>ѿ ниже въскорѣ коустра дѣи сѣлоуощение алычностъ, печаль, паметь ѿ своихъ и страхъ смѣртнии л. 224</p>	<p>сѣкреноумдрѣа нищелюбиа, милостына безгнѣвѣа и выше всѣхъ еже къ хѣу вѣговѣрѣе... — л. 17</p>	<p>окразь сѣмѣрена показовати — л. 5б.</p> <p>и пѣстрына на простотоу прелаган — л. 214</p>
	<p>ѿ ниже акѣ кываетъ страхъ дѣи малчѣжани, драхлостъ, печаль, въспоминание сконанъ. и страхъ смѣрти... л. 19б</p>	<p>дѣна чѣтоты ради приединикъшиса боу — л. 214б</p> <p>прѣстыи нравъ. сѣвъкъды и кротостию — л. 215</p> <p>къ неизрестанъкъ памѣти сѣмѣртнѣкъ — л. 8б</p> <p>не алыки сѣ просинъ — л. 209б</p> <p>чѣрнедизъское житие кез алычности твораше — л. 3б</p>

Добродетелите, упоменати в ЖА срещаме пространно изложени като самостоятелни слова в текста на Лествицата. Добродетели като въздържание, странничество, кротост, безмълвие, безгневие, целомъдрие, смиреномъдрие, нищелюбие са конкретни степени от стълбицата на нравствено усъвършенстване. Това навежда на мисълта, че Йоан Лествичник е познавал и ползувал като източник за съставяне на своето фундаментално съчинение произведения от ранната аскетична агиография. Нещо повече, в своята творба той доразвива, обогатява и систематизира тези

добродетели. Неговият текст е изпъстрен с многобройни примери (разкази, притчи, кратки жития и пр.), илюстриращи конкретната идея на всяко слово. По този начин изначално сложният и абстрактен текст се превръща в достъпно и четивно послание към монасите, явявайки се пораждащ модел за нови житиеписни творби.

Предложеният по-горе материал открива една възможна посока за диференциация в жанровата система на агиографията, която довежда до формиране на жанров тип аскетично житие. В неговия генезис е положено „Житие на св. Антоний Велики“. Писано през IV век, то черпи от богатите традиции на античната биография (Плутарх, Светоний). Преведено на старобългарски език през X век от презвитер Йоан, то свидетелства за непостигната все още оформеност на жанровия модел. В процеса на жанрова „кристализация“ е допустима водещата роля на Лествицата на Йоан Схоластик. Тя регламентира нравствените изисквания към отшелника и монаха, определя параметрите на аскетичния подвиг и така се явява текст-парадигма за отшелническото житие. Важно е да се подчертае, че чрез влагането на цели жития и житиеподобни произведения текстът на Лествицата се оказва потенциално отворен към системата на агиографията. Иначе казано, „жанровата памет“ остава жива и готова винаги да произведе нови текстове. За това спомага и жанровата природа на агиографията, отличаваща се с неограничени „абсорбционни“ способности (Кл. Иванова), т.е. умение да приема като собствени белези и елементи на други средновековни жанрове. По силата на всичко казано дотук „Житие на св. Йоан Лествичник“ (писано през VII век) би трябвало да се разглежда като свидетелство за вече оформен образец на аскетично житие във византийската литература. Преводът му на старобългарски език през X век довежда до възникване на нови отшелнически жития, които ще популяризират нравствения идеал на Средновековието — аскетичния подвиг.

#### БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> Димитров, П. Характер и значение на следсимеоновата епоха, В: Сб. Преслав, т.3, Варна, 1983, с. 115—122.

<sup>2</sup> Пълна библиография на въпроса в: Ангелов Б. Ст., Из старата българска, руска и сръбска литература, т. II, С., 1967, с. 106-138; Словарь книжников и книжности Древней Руси (XI—I пол. XIV вв.), Л., 1987, с.132—135; A. de Santos Otero, Die altslavische Überlieferung der Vita Antonii des Athanasius, In Zs. f. Kurchengeschichte, 90, 1979, N 3, 243—255.

<sup>3</sup> Попов, А. Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А.И. Хлудова, М., 1872, №195.

<sup>4</sup> Спространов, Е. Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир, С., 1902, с.62—66.

<sup>5</sup> Пак там.